

Una investigació sobre les representacions del futur en l'alumnat d'educació secundària

Carles Anguera¹

Introducció

La comunicació que presento és el resultat de la investigació que vaig realitzar dins del Programa de Doctorat en Didàctica de les ciències socials de la Universitat Autònoma de Barcelona. Tal i com el seu nom indica el propòsit era descobrir quines són les imatges del futur que té l'alumnat d'educació secundària. La recerca es va dur a terme durant el curs 2008-2009, acabant-ne la redacció a principis del 2010.

Aquesta exposició s'articularà en diferents apartats, tots ells segueixen l'ordre i la seqüenciació que es van utilitzar en el moment d'elaborar la investigació. En primer lloc, trobem la justificació i el supòsit dels quals parteix la recerca. Seguidament, la fonamentació metodològica en la qual se sustenta. En el tercer apartat, exposaré quin és el marc metodològic en el què s'engloba. A continuació, mostraré alguns dels resultats més rellevants que responen a les principals preguntes i objectius de la investigació. Finalment, clouré amb les conclusions i suggeriments que s'han pogut extreure.

Justificació, supòsit i preguntes

L'origen de la recerca ve donat per la coincidència d'unes motivacions personals amb diferents esdeveniments que m'han anat succeint al llarg de l'experiència i en l'àmbit acadèmic. En el moment de començar a exercir la tasca docent em vaig adonar que els programes de l'assignatura de ciències socials estan centrats en els elements del passat i el present, ja sigui a través de la història o de la geografia. Aquest fet genera un buit pel què fa al tractament del futur, i aquest aspecte afecta l'educació per la ciutadania, la consciència històrica i al pensament social, crític i creatiu que volem desenvolupar en l'alumnat.

El supòsit del qual parteix la recerca és que hi ha una manca de continguts i de treball sobre el futur en l'ensenyament de les ciències socials. Això afecta a la formació de l'alumnat per pensar un futur millor i deixa en mans dels mitjans de comunicació i d'altres experiències, fora del marc escolar, aquesta finalitat educativa essencial.

La investigació també parteix d'una pregunta principal: Quines són les representacions que tenen els alumnes sobre el futur? A partir d'aquesta qüestió inicial també

1. Llicenciat en Història. Màster en Didàctica de les ciències socials.

es plantegen un seguit de preguntes complementàries i que a la vegada ens ajuden a establir uns objectius. Aquestes són: Quines tipologies d'alumnat podem establir a partir de les representacions del futur que ells es fan? Disposa d'espais l'alumnat per expressar les seves esperances i pors sobre el futur? Mostren els alumnes una predisposició al compromís i a la construcció d'un futur millor?

Fonamentació teòrica: futur i ensenyament del futur en les ciències socials

La recerca forma part de les diferents investigacions que es desenvolupen en la Didàctica de les ciències socials. En aquesta àrea podem establir diferents línies. La present es pot englobar en tres línies molt concretes de les recerques centrades en l'alumnat: en les representacions socials, en l'educació per al futur i en la consciència històrica.

Les representacions socials. El concepte de representacions socials fou ideat per Moscovici que les defineix com: «an explanatory device, and refer to a general class o ideas and beliefs, for us, they are phenomena wich need to be described, and to be explained. They are specific phenomena which are related to a particular mode of understanding and of communicating –a mode which creates both reality and common sense» (Moscovici 1984:19).

Molt vinculat a la idea de les representacions socials trobem el que s'anomenen les imatges del futur. Aquestes són les representacions que ens fem del futur, com el veiem i com ens l'imaginem. Slaughter deia: «Images of the future present us with options and possibilities from which we can select and choose or with which we may argue and debate. Either way, they are active, shaping components of human consciousness. The main purpose of considering futures, and images of futures, is not to predict what will happen in any hard or precise sense...it is... to discern the wider ground from which images are constituted so as to take an active part both in creating and nurturing those which seem worthwhile» (citat per Hicks 2006: 21).

Hutchinson (1998), donava importància a les imatges que tenen els joves del futur, perquè d'aquí se'n pot extreure quina educació els prepararà més bé per l'endemà. També ens apuntava que en la majoria de casos les esperances, les pors i els somnis dels alumnes són marginats, i aquest fet diu molt de nosaltres mateixos. Les imatges del futur són el reflex de la salut i el benestar d'una societat, d'aquí la importància que han de tenir les investigacions en aquesta àrea i que els alumnes puguin compartir-les i ser escoltats.

L'educació per al futur. Aquesta investigació pertany també a la branca del què s'anomena «educació per al futur». La majoria d'aportacions que s'han fet provenen del món anglosaxó, això fa que actualment en el marc espanyol hi hagi molt poc material escrit. Aquesta disciplina també és coneguda com a «future studies», tot i que personalment per tal de distingir-ho de la prospectiva, prefereixo anomenar-ho com el genèric.

És una disciplina en la qual s'han de tenir en compte diferents aspectes. D'entrada és necessari distingir la diferència entre aprendre sobre el futur i aprendre per al

futur, Whitaker ho aclaria així: «teaching about the future does nothing to prepare students actively for a tomorrow that will be different from today. It merely tells them what might happen [...] Education for the future, on the other hand, requires exploration of their own and other's hopes and fears for the future and the action required to create a more just and ecologically sustainable future» (1997: 27).

Un dels altres elements són els tipus de futur, els possibles, probables i preferibles, segons Slaughter: «Los alumnos deben estudiar una serie de futuros alternativos, tanto probables como preferibles. Han de comprender cuáles son las trayectorias que con mayor probabilidad conducen a un mundo más justo y menos violento y qué cambios son necesarios para lograrlo» (Hicks 1988: 247).

L'objectiu més important de l'educació per al futur és ajudar a l'alumnat a desenvolupar un optimisme i un sentit de capacitat sobre les seves pròpies perspectives de vida i de futur. A la vegada, ens permet treballar les diferents dimensions de l'aprenentatge, la cognitiva, l'afectiva, l'existencial, la del poder i la de l'acció. A més a més, degut al canvi constant i ràpid del món en què vivim, treballar el futur en el marc educatiu esdevé una necessitat. Permet que l'alumne a través d'una informació adequada sobre el món i el seu entorn, pugui identificar els tipus de futurs, pugui adquirir una visió més crítica i responsable, i pugui explorar els diferents escenaris que hi poden haver, tenint en compte les seves implicacions i conseqüències. En definitiva, els ajuda a contribuir en el desenvolupament i en el benestar de la societat en la qual viuen i a construir un futur millor.

El futur i la consciència històrica. L'últim eix teòric en el qual s'emmarca aquesta investigació és el del futur com a concepte. Aquest és un element integrant de les tres categories de la temporalitat humana: passat, present i futur (Santisteban 2005: 197). Com a tal també forma part del temps històric, concepte al qual pertany la consciència històrica-temporal. Aquesta ens ajuda a connectar el passat, ja sigui històric o personal, amb el present. Però no només ens permet recordar determinats fets, sinó que reclama el passat com un aprenentatge per la construcció del futur. És en aquest punt on trobem la connexió que té la consciència històrica amb les tres categories de la temporalitat humana, en especial amb el futur.

Fonamentació metodològica

Aquesta recerca forma part de les investigacions educatives, entenent-les de la mateixa manera que Stenhouse (1987), com una eina que permet millorar la pràctica docent. És també un estudi de cas qualitatiu el qual no està exempt de mètodes quantitatius. El perquè de la naturalesa s'emmarca en el què Stake (1998) i Alvarez-Gayou (2003) proposaven, i és que un estudi de cas ha de permetre mostrar de forma clara tota la complexitat d'un cas particular, les seves múltiples realitats i poder comprendre la seva activitat en circumstàncies importants.

La investigació es va realitzar en tres fases. En la primera (desembre 2008) es van analitzar les investigacions existents sobre el futur, i també es va elaborar un mapa conceptual que mostrés els conceptes a indagar. En la segona fase (abril 2009)

es van analitzar les representacions de l'alumnat de 3r d'ESO. Les dades es van obtenir a partir d'un qüestionari, d'entrevistes individuals i de grups focals. Per fer-ho s'han utilitzat instruments ja aplicats en investigacions europees (Hicks & Holden, 1995; Lautier 1997). Finalment, en la tercera fase (novembre-desembre 2009), es van triangular els instruments, interpretar i analitzar els resultats, i es van extreure les conclusions i suggeriments pertinents. Respecte el marc interpretatiu aquesta investigació es va basar en la teoria fonamentada (grounded theory) per la qual a partir de les dades obtingudes s'elaboren les hipòtesis.

Interpretació de les dades obtingudes

La recerca es va realitzar en un centre públic, a l'IES Montserrat Roig de Terrassa. El total d'alumnes que hi va participar és de quaranta-nou (25 nois i 24 noies). La majoria de l'alumnat havia nascut a Catalunya, només vuit eren nouvinguts.

Tots ells van realitzar el qüestionari. Els grups focals es van realitzar amb 7 i 6 integrants cada un. Els alumnes que hi van participar havien estat seleccionats segons les tipologies que s'havien establert prèviament. Finalment, les entrevistes individuals es van realitzar a 4 alumnes, cada un pertanyent a una tipologia diferent.

Representacions del futur

Les representacions del futur que té l'alumnat són l'eix central de la recerca, per aquest motiu es van realitzar un seguit de preguntes a través dels tres instruments que permetrien identificar-les. A continuació exposaré les més significatives.

Una de les preguntes fou com concebia l'alumnat el futur, què era per a ells. Trobem que la majoria d'alumnes, un 65%, considera que el futur el construeix cadascú tenint en compte el context en què vivim. Tenim llavors dos grups amb percentatges molt similars, en què uns creuen que és atzar i els altres que està tot escrit. Veiem doncs una clara convicció dels escolars en què el futur depèn de l'individu i és ell el que el construeix. Si comparem les respostes obtingudes tant amb els grups focals com en les entrevistes s'observa que els alumnes mantenen la mateixa opinió que en el qüestionari, només dos van variar-la considerant aquest cop que el futur es construïa. L'alumnat concep el futur com a quelcom propi que un ha de preparar, creure i construir.

Un cop s'ha percebut com els alumnes entenen el futur, seguirem amb els conceptes que els vénen en ment quan se'ls diu que pensin en el futur. Aquesta pregunta era oberta i només la van respondre 36 alumnes, tots ells van utilitzar diferents conceptes que els he classificat en diferents grups segons la seva naturalesa i referència. D'entrada tenim cinc grups ben diferenciats: El pessimista, en el qual les opinions són de caire fatalista. El tecnològic, en què els conceptes fan referència a un futur on la tecnologia és el principal. Un altre combina els dos elements anteriors, pessimista-tecnològic, aquest sorgeix arrel de les varies respostes que hi va haver

que combinaven un futur fatalista causat per la tecnologia o amb aquesta sent-hi molt predominant. El continuista, en què els conceptes fan referència a un futur molt similar a l'actualitat. L'últim gran grup és el transformador, on hi ha totes les opinions que ens mostren un futur diferent, alternatiu, en què el món es pot transformar i ser millor. Finalment, tenim un apartat que he anomenat altres, aquí hi ha l'opinió de tres alumnes que no es podia englobar en cap dels altres llocs.

A partir d'aquests resultats identifiquem varies coses. La primera és que pràcticament un 33% del alumnes que van respondre veuen el futur d'una forma molt poc optimista. També podem considerar com un 39% veu la tecnologia com a quelcom predominant en el futur, com a un element característic. És també considerable el nombre d'alumnes que s'imaginen el futur de forma similar a com es viu actualment. Finalment, encara que potser els números no són òptims, un 11% de l'alumnat veu un futur en el qual es podrà transformar el món i convertir-lo en un espai més bell, sostenible i habitable. Un cop es contrastaren els resultats amb les entrevistes individuals, es va constatar que la resposta dels alumnes variava molt poc, la majoria seguia mantenint la mateixa tipologia de conceptes que havia utilitzat.

La següent pregunta que es va realitzar per analitzar les imatges del futur de l'alumnat era com s'imaginava quan tingués trenta-cinc anys. Aquesta està dividida en quatre apartats, un referent a la vida laboral, un altre a la vivenda, un altre als recursos i un últim a l'àmbit familiar.

En l'apartat de la vida laboral la majoria de l'alumnat s'imagina treballant amb una feina per la qual han estudiat i amb un sou adequat. Són minoria els que escullen d'altres opcions. És interessant veure com la majoria d'estudiants, creuen doncs que els estudis que cursin seran l'ofici que tindran, i com la gran majoria pensen que estaran ben pagats.

Quan observem les respostes de les entrevistes individuals observem com els alumnes mantenen la mateixa resposta que en el qüestionari. Vist l'optimisme d'una bona part de l'alumnat respecte la seva vida laboral, es va decidir formular la pregunta «Creieu que una bona carrera us servirà per aconseguir el què volíeu?» en els grups focals. La idea que se n'extragué fou que l'alumnat no té la certesa que amb una carrera en tinguin prou per viure de la manera que ells creuen, uns ho atribueixen a factors d'atzar, els altres creuen que falten canvis de tot tipus, ja siguin globals i de la mateixa persona.

Pel que fa a la vivenda, la majoria d'estudiants, han escollit la opció en què s'imaginen amb casa o pis propi, de compra. Tan sols quatre alumnes es suposen vivint de lloguer. És més elevat el nombre d'alumnes que es conceben compartint pis que no pas de lloguer, fins i tot un va matissar-ho escrivint «ocupant». Quan comparem les respostes obtingudes de les enquestes amb les entrevistes individuals dos alumnes expliquen la resposta de la pregunta, considerant que tot i haver escollit compartint pis, la seva intenció és que aquest esdevingui propi o de lloguer.

En l'àmbit dels recursos no trobem cap ítem que destaquí més per sobre els altres. Les opcions de recursos per cada membre de la família i recursos compartits per la família són els més escollits. La majoria de l'alumnat s'imagina amb els mateixos recursos que en l'actualitat, ja siguin compartits amb la família o particulars.

Quan contrastem les respostes del qüestionari amb l'entrevista individual observem que tots mantenen la mateixa opinió, tan sols un alumne va canviar de pensament hi ho justificà de la següent manera: «no voy a tener un ordenador para cada hijo, pero puedo tener una tele en una habitación, en el comedor...». A partir d'aquesta explicació i dels resultats de les enquestes s'adverteix que l'alumnat no veu en els recursos com a quelcom molt costós i exclusiu, sinó que els contempla com una cosa normal en què si és necessari disposar-ne de més d'un, no ha d'haver-hi cap impediment.

En l'últim apartat, en el qual es demanava sobre la família, trobem de nou una resposta majoritària. Els alumnes s'imaginen vivint amb el model de família tradicional, amb la parella i els fills. Hi ha sis alumnes que es suposen vivint amb altres persones, tan sols un alumne creu que viurà amb els pares. Cap d'ells s'imagina convivint amb altres famílies. Pel que fa a les respostes de l'alumnat a les entrevistes individuals han estat exactament les mateixes que a l'enquesta, no van variar la seva opinió.

Si tenim en compte els punts anteriorment analitzats, junt amb les opinions que van donar en els grups focals i les entrevistes, es pot identificar un cert optimisme pel que fa a l'àmbit personal de l'alumnat i les aspiracions que tenen. S'imaginen conservant les comoditats i avantatges dels quals disposem avui en dia, s'imaginen una vida futura molt similar a l'actual. M'agradaria destacar que fins i tot l'alumne que havia proposat l'ocupació com a model de vida no recordava la seva resposta i s'identificava amb un model de vida convencional. Tot i així la idea de l'esforç és present, sobretot en els grups focals. La majoria creu que s'hauran d'esforçar per aconseguir aquest futur que s'imaginen, però no perden la visió optimista i força continuista amb el model de vida actual.

Finalment, per tal de completar les representacions sobre el futur que té l'alumnat, es va presentar una activitat que consistia en què l'alumnat s'imaginés un aspecte de la seva ciutat a l'any 2050 i el dibuixés. Aquesta activitat la van realitzar 32 alumnes, els dibuixos que van realitzar sobre la seva ciutat es poden englobar en quatre àmbits, tots ells similars als anteriorment definits en els conceptes: El tecnològic (8), que com el seu nom indica està format per dibuixos amb un alt component tecnològic. El pessimista (12), que inclou imatges de destrucció. El continuista (4), són dibuixos que presenten un poble o ciutat d'una forma molt similar a l'actual. En últim lloc trobem l'àmbit d'altres (8), que el componen dibuixos inacabats o que presenten unes característiques difícils d'englobar en les tipologies establertes.

En les entrevistes individuals es va tenir l'oportunitat de comentar els dibuixos. Aquí es va constatar que la majoria d'alumnes seguia pensant igual que quan va fer la il·lustració, tan sols un va exposar dubtes sobre la imatge que havia dibuixat.

L'espai de l'alumnat

Proseguim amb una de les preguntes i objectiu de la recerca, identificar quins espais té l'alumnat per expressar les seves opinions. Cal recordar que per tal de poder tre-

ballar l'educació per al futur, el fet que l'alumnat disposi d'un espai per expressar-se és un element clau.

Per tal d'indagar en aquest aspecte, es va demanar als alumnes en quins àmbits tenien més oportunitats per comunicar les seves opinions. Els espais més escollits foren els amics i la família. L'entorn acadèmic va ser el més escollit com a «poques vegades» i cal també tenir en compte que la seva presència com a «moltes vegades» va ser molt similar a la de «mai». A partir d'aquestes dades es podria interpretar que a l'institut no es crea el clima adequat per a l'expressió de les opinions de l'alumnat.

Per tal de contrastar la pregunta anterior es va demanar als alumnes si parlaven de com solucionar els problemes amb l'altra gent; tan sols quatre alumnes no ho feien de 48 que la van respondre. L'entorn preferit és amb els amics i seguit d'aquests els pares, confirmant la dada anterior que són els dos àmbits en què més poden expressar les seves idees. A una distància ja més accentuada trobem el professorat. Aquesta dada també confirma l'anterior idea que a l'institut l'alumnat no hi aconsegueix el clima adequat per expressar les seves opinions.

La pregunta sobre què passa amb l'alumnat quan obté un espai per expressar les seves inquietuds i les seves propostes de millora quedà resposta en els grups focals. Aquí es va demanar a l'alumnat com solucionarien alguns dels problemes del món, o si creien que tot ja era prou perfecte, què farien o què millorarien. Se'ls va deixar un espai perquè poguessin dir la seva. L'alumnat té clar que per tal de poder fer d'aquest món un món més just i habitable cal transformar-lo i això no és fàcil. Tots ells consideren que la situació d'explotació de l'anomenat tercer món no és ètica, ni sostenible. Tot i així no tots estan convençuts que solucionar-ho sigui possible. Si és cert que en ambdós grups sempre hi ha una o dues persones que tenen una opinió més formada i porten la veu cantant, els altres no veurien malament actuar. La impressió que se'n desprèn quan se'ls escolta és que si es donen unes directrius ben definides i convincents, no hi hauria problema en què es pogués canviar el món. Per altra banda l'alumnat considera que es troben una gran dificultat, i és que les persones tinguin en consideració les seves opinions.

Conclusions i suggeriments

Un cop finalitzada la interpretació de les dades obtingudes, i fent una revisió a tot el procés de recerca, es van poder extreure diferents conclusions, sobre el supòsit inicial, la metodologia i els resultats. També es van elaborar diferents suggeriments de cara a la millora de l'ensenyament de les ciències socials.

El disseny metodològic i el model d'anàlisi van ser coherents amb els plantejaments de la investigació. Tot i això el qüestionari fou molt extens per desenvolupar-lo en una sola sessió, a la vegada que no totes les seves preguntes van permetre obtenir resultats rellevants. Les resolucions que aportaven aquestes preguntes no tenien gaire relació amb l'objectiu de la recerca i quedaven fora de context. Cal destacar també que va costar força estona que els grups focals entressin en una dinàmica de participació activa i continuada, un cop s'aconseguí es van assolir els ob-

jectius marcats amb una varietat i riquesa molt productives. L'última qüestió que caldria revisar és l'entrevista individual. Aquesta havia de ser semiestructurada, però degut a la poca implicació de l'alumnat va deixar poc espai obert, donant en alguns casos les diferents opcions de resposta.

El supòsit inicial d'aquesta recerca partia d'una manca de tractament del futur en l'ensenyament de les ciències socials i de l'educació en general. Això deixava en mans dels mitjans de comunicació i de l'experiència personal la preparació per la construcció del futur. La premissa es va confirmar. Tot i això, com a fet esperançador, ens trobem amb un alumnat conscienciat i amb ganes de comprometre's, però que no acaba d'actuar. És aquí on entra en joc l'educació per al futur, ja que a part de conscienciar i ensenyar, ens permet passar al camp de l'acció.

A partir dels diferents resultats anteriorment exposats, es va poder arribar a un seguit de conclusions, totes elles responen a les diferents preguntes que s'havien formulat junt amb el supòsit.

Quines tipologies d'alumnat podem establir a partir de les representacions del futur que ells es fan? A partir de les representacions del futur que es van analitzar s'establiren quatre tipologies d'alumnes. Aquestes són les següents: el continuista s'imagina un futur igual que l'actual, amb els mateixos avantatges i inconvenients, el mateix estil de vida. El tecnològic concep un futur totalment tecnificat en el qual la majoria de coses es faran a través de la tecnologia i aquesta serà un tret característic. El transformador suposa un futur diferent, alternatiu, sostenible i just. Pensa que les coses poden canviar i han de canviar. El pessimista creu en un futur negre, sense esperança ni il·lusió, per a ell la humanitat no anirà bé.

Disposa d'espais l'alumnat per expressar les seves esperances i pors sobre el futur? Tal i com s'ha pogut observar els alumnes no troben a l'institut un espai òptim per tal d'expressar les seves opinions i propostes. Aquest fet incideix directament en el supòsit, ja que confirma aquest buit del tractament del futur en el sistema educatiu.

Mostren els alumnes una predisposició al compromís i a la construcció d'un futur millor? Després d'haver analitzat els diferents resultats i interaccions de l'alumnat, es va percebre que aquest és conscient de les desigualtats i dificultats al món, a la vegada mostra un compromís per tal de canviar aquest món i està disposat a fer-ho sempre i quan tothom ho faci. Les dificultats que troba són que té poc espai per expressar les seves idees i aquestes són poc tingudes en compte.

Pel què fa als suggeriments per a una millora de l'ensenyament de les ciències socials, són varis els que es varen formular: és necessari dotar l'institut d'un clima adequat per tal que l'alumne se senti còmode, segur i acompanyat. És molt important concebre l'educació com a quelcom global i que es tinguin en compte les diferents dimensions que hi intervenen, educar és afecció, és existència, és poder i és acció. És necessari afrontar el treball del futur a l'aula. Només si eduquem per al futur aconseguirem reduir la tendència pessimista de l'alumnat.

A tall de reflexió final puc considerar que el fet de treballar el futur hauria de ser una idea bàsica de l'educació, un dels seus puntals, és per això que m'agradaria parafrasejar a Toffler (1974) ja que d'una manera molt il·lustrativa ens resumeix l'esperit de l'educació per al futur: «All education springs from images of the future

and all education creates images of the future. Thus all education, whether so intended or not, is a preparation for the future. Unless we understand the future for which we are preparing, we may do tragic damage to those we teach».

Bibliografia

- ÁLVAREZ-GAYOU, J.L. (2003). *Cómo hacer investigación cualitativa. Fundamentos y metodología*. México: Paidós.
- HICKS, D. (comp). (1988). *Educación para la paz*. Madrid: Ed. Morata.
- HICKS, D. & HOLDEN, C. (1995) *Visions of the Future: Why we need to teach for tomorrow*. Stoke-on-Trent: Trentham Books
- HICKS, D. (2006) *Lessons for the future. The Missing Dimensions in Education*. Oxford: Trafford Publishing.
- HICKS, D.; SLAUGHTER, R. (eds). (1998). *Futures Education. World Yearbook of Education 1998*. London: Kogan Page.
- HUTCHINSON, F. (1998). «Young people's hopes and fears for the future». HICKS, D.; SLAUGHTER, R. (eds). *Futures Education. World Yearbook of Education 1998*. London: Kogan Page. 133-148.
- LAUTIER, N. (1997). *À la recontre de l'histoire*. Paris: Presses Universitaires du Septentrion.
- MOSCOVICI, S. (1984). «The phenomenon of social representations». FARR, R.M.; MOSCOVICI, S. (eds) *Social representations*. Cambridge: Cambridge University Press. 3-70.
- SANTISTEBAN, A. (2005). *Les representacions i l'ensenyament del temps històric*. [tesi doctoral]. Universitat Autònoma de Barcelona.
- STAKE, R. E. (1998). *Investigación con estudio de casos*. Madrid: Ed. Morata.
- STENHOUSE, L. (1987). *La investigación como base de la enseñanza*. Madrid: Ed. Morata.
- TOFFLER, A. (1974). *Learning for Tomorrow: The role of the future in education*. Nova York: Vintage Books/Random House.
- WHITAKER, P. (1997). *Primary schools and the future. Celebration, Challenges and Choices*. Buckingham: Open University Press.